

lokausztról való diskurzus részeivé válnak, önálló kötetként is megállnák a helyüket, mert ebben a formában túlságosan szerteágazó regénybeli mintázatba kerültek, amelyhez kevésnek (az olvasás közben másszor pedig túl hosszúnak) tűnik háromszáz oldal. Mégis, a jeruzsálemi út kiemelt szerepet kap Titili időben, térben megtett utazásai között, hiszen ekkor nem csupán a családja és ezzel saját identitása után kutat, de az elbeszélés ezen a ponton az írás megszületésének tükrévé is válik: „[A]z előadások úgy kötöttek le, hogy egyszerre két füzetbe írtam. Volt egy a tananyagot tartalmazó, és egy másik, amibe a személyes megjegyzéseimet jegyeztem fel. Ezek a sávok, mint két meder, párhuzamosan futottak bennem, két belső sáv, amelyek egymást kerülgették egy autópálya betontömbjének két oldalán. A családfakutatás szigorú rend szerint zajlott. De az irányokat hiába jelölték ki a továbbképzéseken, bennem széttartott minden, pedig tudtam, hogy kell lennie egy nézőpontnak, ahonnan nem kell ellentétekben gondolkodnom. Ahol nem oda van és vissza, nincs észak és dél, nincs fel, se le, egyszerűen minden *létezik*.” (164. – Kiemelés az eredetiben.)

A szöveg önmagáért beszél: Csobánka Zsuzsa Emese legújabb kötetének én-elbeszélője sokat bolyong a maga teremtette világban, de mintha az utazás közben szem elől tévesztette volna a célt, s nem csak a könyv címének magyarázatával maradt adós. A civilizációból az azt megelőző vagy azon túli világokba érő, égi és földi pályát kémlelő utazó valóban nem lehet könnyű helyzetben. Saját vándorlása során remélhetőleg a szerző is megtalálja a maga hegyét, amelynek csúcsait meghódítva *létezhet*. (Kalligram)

KÁRI VIKTÓRIA

Apa és fia

FÉJA GÉZA: *ATYÁMFIAI; A RÉGI BUDAPEST*

Negyven éve hunyt el Féja Géza író, publicista. Azóta közel harminc kötete jelent meg, sokszorosa annak, amennyi életében. Egy-két kivételtől (köztük kalózkidástól is) eltekintve, a hagyatékot gondozó Féja Endre (az író fia) szerkesztésében, elő- vagy utószavával. A legfrissebb két mű, 2018-ból: az *Atyámfiái* és *A régi Budapest*.

Az életmű természetszerűleg szerényebb a kötetek nagy számánál. Féja Endre erőssége a tematikus jellegű összeállítás, ami átfedésekkel jár. A posztumusz könyvek jó negyede az író életében már megjelent művek változatlan szövegű vagy még Féja Géza által átdolgozott kiadás, az újonnan megjelentek között is akad, amelyik több kiadást is megért (pl. *Kossuth Lajos*, 1987, 2002).

Féja Endre elsőként a befejezetlen emlékezéseket adta ki. „*Lapszélre* címmel – ami eszembe jut a múltamból – mozaikszerűen le-lejegyzem” – nyilatkozta az író halála előtt néhány évvel. Fia e mozaikokkal egészítette ki a visszatekintést (*Lapszélre*, Szépirodalmi, 1982). Összeállította apja szociális érzékenységű újságírói munkásságának nagy gyűjteményét, amelyből a *Viharsarok* tömbje kiemelkedett

(*Magyar baláltánc*, Szépirodalmi, 1984). A tematikus válogatásai közül hiánypótló a *Márciusi Front* (Mundus, 2003): elsárgult lapokban szétszórt Féja-írásokat, dokumentumokat és emlékezéseket tett hozzáférhetővé. A hagyatékából került elő a *Kossuth Lajos* című történetpolitikai esszé (Szépirodalmi, 1987), *Féja Géza levelezése* (Nap, 2003), *Lélekben társak*, Supka Magdolna és Féja Géza levelezése (Nap, 2013). Ha valaki publikált már, akár csak négy-öt levelet is, tudja, hogy a közlési engedélyek beszerzése, a jegyzetek, a névmutató elkészítése mennyi idő, mennyi utánjárás: sziszifuszi munka. Féja Endre az egyik könyvben 345, a másikban 366 levelet adott közre!

Az író életében megjelent kötetek újrakiadását Féja Endre hozzáadott értékekkel – kíséző tanulmánnyal, a fogadtatás dokumentumaival stb. – bővítette. Néhány példa: a *Dózsa György* hasonmáskiadása (1993) függelékben Szekfű Gyula és Féja Géza levélváltását adja a mű kapcsán, továbbá Féja két írását 1960-ból és 1972-ből Dózsáról. Az *Arcképek régi irodalmunkból* (Szépirodalmi, 1986) utószavát Nemeskürty István, a *Bölcsődalét* (Felső-magyarország Kiadó, 2002) Grendel Lajos, a szintén lévai születésű kitűnő író készítette. A *Jóslások Magyarországról* (Éghajlat Könyvkiadó, 2010) Bíró Zoltán sorskérdéseinkre figyelmeztető tanulmányával bővült. A *Móricz Zsigmond* esszé-monográfiának 2005-ben egyidejűleg két újabb kiadása is megjelent. Kolozsvárt a Polis Kiadónál Füzi László remek tanulmányával, a Mundusnál a kézirat lezárása után Móricz Zsigmondról megjelent Féja-írásokkal, továbbá a *Híd* 1942. októberi számában publikált *Magyar írók Móricz Zsigmondról* összeállítással. A *Viharsarok* 1980-as (3. kiadásként feltüntetett, valójában 5.) kiadását a *Viharsarok* korabeli sajtóvisszhangja (16 írás) és az 1937-es kiadás képanyaga, dr. Müller Miklós felvételei gazdagították. A 6. kiadás pedig (Mundus, 2004) fölvette az első per jegyzőkönyvét, amelyet egykor *A Viharsarok per törvénytársai tárgyalása* címmel a Márciusi Front adott ki. A korabeli sajtóvisszhangot ezúttal már 26 írás tükrözte a függelékben.

Mindennek megemlítésére az új Féja-könyv, az *Atyámfiak* készlet. Ugyanis az *első nyilvános elismerést* a hagyaték gondozója ettől a kötettől kapta. Pastyik László függelékben közölt *A két Féja, apa és fia* című írásából idézek: „Nyugdíjas éveiben Féja Endre apja irodalmi hagyatékát gondozza. A régi könyvek új kiadását készíti elő értő és alapos szövegkiadói munkával. A folyóiratokban meg hírlapokban lappangó és elfeledett szövegeket is összegyűjtötte, hogy még teljesebbé tegye Féja Géza életművét. A magyar irodalom történetében csak egy példát ismerek, hogy a fiú az apa szellemi hagyatékáért mindent megtett. Arany János művei fia, László által váltak közkinccsé. Most Féja Endre hasonló buzgalommal, tudással és féltő szeretettel gondoz egy huszadik századi kivételes életművet.” (193.) Meg is toldhatjuk a méltatást: Féja Endre nemcsak nyugdíjas éveiben, hanem édesapja halálát követően, tanári hivatása és iskolaigazgatói kötöttségei mellett látott hozzá a hagyaték felméréséhez, rendezéséhez. Negyven éve dolgozik az életmű publikálásán. Most 88 éves. Még tizennégy kötetnyi digitalizált írás vár kiadóra, további hat megszerkeszthető (közte az íróról az állambiztonsági archívumokból eddig előkerült ügynöki jelentések). A most megjelent két kötet tematikus válogatás.

A *régi Budapest* című múlt századi krúdys hangulatokat sejtet ugyan, de nem: a „féjizmus” szociális érzékenységét, harciasságát kapjuk. Tényfeltáró riportokat, vé-

leménycikkeket, a *Magyar haláltánc* kötetből korábban megismert hangot. Féja a '30-as évek elején elkezdett országyárásai óta töretlenül hitt a társadalomrajzban: „Egyedül a szociográfiai munka törheti át a bürokratikus lelkiületet, a fizetési jegyzéken túl nem látó középosztály-szellemet, ez hidalhatja át a középosztály és a nép közti szakadékot.” (19.) „Helyszíni adatgyűjtés, a különös helyi viszonyok megfigyelése, fényképsorozatok és egész tájegységeket összefoglaló munkák keltenének. Ezeket a műveket kellene odaadnunk minden pap, tanár, tanító, orvos és közigazgatási tisztviselő kezébe. E munkák lennének a legjobb fegyverei a magyar publicisztikának az esedékes harcaiban. A jelszavaktól kongó mai parlamentnek nem volna szüksége némi szociográfiai tudásra?” (20.)

Négy (főként emlékidéző) kivételtől eltekintve az írások 1945 előtt keletkeztek, egy részük már megjelent Féja publicisztikája nagy válogatásának (*Magyar haláltánc*) *Budapest mostohagyermek*ei ciklusában. A további negyven, kötetben most először olvasható újságcikk ismét bizonyítja, hogy a falukutatónak elkönyvelt Féja Gézátt foglalkoztatták a városszociológia kérdései, a nagyvárosi munkások, kistisztviselők sorsa is. Szívén viselte gondjaikat, kereste felemelkedésük és polgárosodásuk esélyeit. „Az ipari munkásság kérdése a népi gondolatnak éppen olyan szerves része, mint a parasztkérdés.” – írta 1942-ben. (171.) Együtt látta falu és város jövőjét: „az egyik legégetőbb feladatunk: hídverés a város és falu között. [...] a városi és falusi dolgozók tömegeinek összeforrasztása.” (15.) „Sokat beszélünk az osztályok között fennálló válaszfalak ledöntéséről, de ténylegesen akkor járulunk hozzá ehhez a kívánatos tevékenységhez, ha többek között: a három nagy dolgozó réteget, az ipari dolgozókat, a parasztságot és az értelmiséget átfogó kulturális egységbe vezetjük.” (180.) A halála előtti években is még azt javasolta, hogy „a szociográfia ne hanyagolja el a várost, főként Budapestet [...] roppant átalakulás történik, ám ezt az irodalom és a szociográfia alig veszi észre”. (196.)

A latin mondás szerint: változnak az idők, és mi is változunk benne. *A régi Budapest* cikkeit olvasva, az áthallásokat érzékelve hozzáfűzhetjük: változatlanok viszont a gondjaink, a társadalom megoldásra váró kérdései újratermelőnek. A szegénység, az egyenlőtlenség, az orvoslás, oktatás, lakáskérdés, demográfia. Ezek két világháború közötti állapotát tárják fel a kötet cikkei, a kezelésüket illető mai tanulságokkal: cselekedeteinket a szolidaritás kell vezesse, a karitatív közelítés mellett elsősorban intézményes megoldásokra van szükség. „A választójog további kiterjesztésének, a földbirtokreform sürgős megindításának, a termelő-, beszerző-, értékesítő- és hitelszövetkezetek megszervezésének semmiféle címen sem szabad késnie. Meg kell indítani [...] a népiskolák és a gyermekcipőben járó iskolán kívüli népoktatás sürgős újjászervezését, a mezőgazdasági szakiskolák rohamos szaporítását.” (92.) „Jövönket a magyar gyermekkel nyerjük meg, vagy veszítjük el. [...] A lakáspolitikai és a városrendezés számos megszívlelendő cél mellett törekedjék arra, hogy helyet, teret és levegőt is teremtsen a jövőnk zálogának, a gyermeknek.” (127.)

A legtöbb cikk az oktatással foglalkozik, ezen belül is a szakképzéssel. Tallózzunk belőlük, kommentár nélkül: „A múltban eléggé éreztük a művelti, de gyakorlati hajlamú magyar polgárság hiányát.” (142.) „A magyar társadalmi kérdés megoldása egészséges és fokozatos iparosodás nélkül elképzelhetetlen” (140.), „minőségi teljesítményre, önálló tervezésre képes, művelt, ötletes iparosokra” van szük-

ség (180.); „A képzett ipari szakember és a képesített, nagyvonalú kereskedő a modern állam és társadalom elsőrangú értékei közé tartozik [...] munkájuk nélkül a nemzet menthetetlenül elszegényedik.” (190.); „Tudjuk, hogy a nagyipar legtekintélyesebb fejlettsége sem szünteti meg a minőségi munkát nyújtó kisipar létjogosultságát. [...] a nagyipar és a kisipar érdekei párhuzamosak, a minőségi munkát nyújtó nagyipari üzemeknek is elsőrangú szükségük van kézműiparosokra, szakemberekre” (169.); „ezt csakis úgy érhetjük el, ha megfelelő számú ipari középiskolával rendelkezünk. A gyakorlati irányú nevelésnek és képzésnek ugyanis, ha komoly eredményeket akar elérni, korán kell kezdődnie.” (140.); „A mi gyakorlati iskoláinkban jó ideig túlságosan nagy helyet foglaltak el az elméleti tárgyak, az »általános műveltség«, holott elsősorban kitűnő szakembereket kell nevelnünk, az általános műveltségnek csak akkor van termő értelme, ha komoly szakműveltségre épül.” (179.); „elsőrangú fontosságú az, hogy kereskedelmi iskoláinkban ne csak nyugati, hanem kelet-európai nyelveket is tanítsanak.” (136.)

Féja Géza szerette Budapestet. Különösen a szeme előtt alakuló új városrészt, Lágymányost, amelyet átjárt a fény és levegő. Egyetemi éveit, az Eötvös-kollégium, később lakóhelye, a Bocskai út kötöttek hozzá. Szerette az akkor még előváros Pestszenterzsébetet, ahol 1933-tól a *Viharsarok*-perig tanított/taníthatott, 1938-ban ugyanis felfüggesztették, majd elbocsátották. Az iskolában tanítványai sorsán keresztül nap mint nap szembesült a peremvidék szociális viszonyaival: „folytonosan hangoztatjuk, hogy elsősorban nevelnie kell az iskolának. Ám hogyan folytathatunk nevelő munkát, ha nem értjük meg azt a nehéz szociális sorsot, melytől sápadtabb a gyerekek arca, gyengébb a dolgozata és a felelete.” (59.); „A gyermeknek játszania kell. A játék a fejlődés, a természetes út a munka és a legnagyobb, legmagasabb rendű tevékenység, az alkotás felé.” De a gyerekek nem játszanak. „A játék teljes hiányát nemcsak a pénztelenség okozza. Pedagógia rejtőzik ebben: ne szokják a gyermek a játékhoz, nehogy megszokja.” (50.)

Foglalkoztatta a városfejlesztés és -szépítés. „Úgy rendezzük a városokat, hogy épőbb testű és egészségesebb, kiegyensúlyozottabb lelkű emberek nőjenek ezután a falai között.” (184.); „A nagyvárosi park egyre kevesebb teret nyújt a gyerekeknek. Legyenek olyan füves térségek, ahol szabadon játszhatnak, és olyan bokrok, amelyek mögött bújócskázhatnak” (184.); „a városokba mennél többet bele kellene menteni a természetből.” (182.) Szerette a budai hegyeket, a pesti lankákat. „Az a határtalan szeretet, amely Budapesthez fűz valamennyiünket, nem teljes, nem egész, ha nem vándoroljuk végig Pest környékét. [...] Budapest környéke [...] a könnyű, üdítő, pihenő séták ezer és ezer lehetőségét nyújtja.” (83.) Szépen írt a kávéházakról: „falaik között forrott Budapest szellemi középponttá, világvárossá.” (118.) (Nota bene: az 1946–48-as évek sajtójában a népi-urbánus ellentétpár szinonimája a kocsmá és a kávéház volt.)

Foglalkoztatta Budapest jövője. Városkutatói során tapasztalta, hogy az elővárosok (Újpest, Pestszenterzsébet stb.) „már annyira odaformáltak a fővároshoz, hogy Nagy-Budapestet majd egykettőre meg kell csinálni [...] s felépül majd Kelet-Közép-Európa egyik legnagyobb és legérdekesebb városa.” (98.) „Budapestre akkora fejlődés vár, mint egyetlen európai világvárosra sem.” (132.) „Arra kell törekednünk, hogy Budapestet az országunkban élő más fajták is otthonuknak tekintsék.” (138.)

1938 nyarán, az első „zsidótörvény” bevezetésekor írta, egy játszótéri affér nyomán: „Lélektiprók azok, akik azt nevelik be alantas propagandájukkal a gyermekekbe, hogy gyűlöljön, hogy zárjon ki másokat a közösségből, s kis lábával ne a labdába, hanem gyermektársába rúgjon. Jaj nekünk, ha a gyermek azt tanulja, hogy vannak emberek, akiket szeretni kell, s vannak, akiket bízvást ellökhet magától. [...] a nevelést semmi esetre sem szabad a pártpolitika szolgálatába állítani.” (89.) Az ilyen mondatokért érdemes fellapozni a könyvet.

A másik kötet, *Az Atyámfiai* alcíme *Írások a bácskai magyarok sorsáról*. Délvidék Féja számára a szerzett rokonság földje. Felesége Csantavéren született. Trianon két árvája, a felvidéki Léván hontalanná lett Féja Géza és a vajdasági Farkas Gizella tanárnő Esztergom-táborban, a szaléziak fiúnevelő intézetében talált egymásra. 1927-ben házasságot kötöttek. 1930. október 27-én született meg fiuk, akit Bajcsy-Zsilinszky iránti tiszteletből Endre névre kereszteltek. Az új élet öröme azonban tragédiába fordult, egy hónap múlva Farkas Gizella gyermekágyi lázban elhunyt.

Még ifjú házasként, 1927-ben látogatták meg a bácskai rokonokat, a fiatalasszony bemutatta férjének családjá anyai ágát. Féja szépen ír kötődéseiről az *Atyámfiai* befejező, Gion Nándor-tanulmányában: „Nékem Léva, közelebről Szent János-pusztá a szülőföldem, de éppen úgy ragaszkodom ifjúságom tájához, Esztergomhoz, alig van nap, hogy ne gondolnék Békéscsabára, olthatatlan nosztalgia húz Kolozsvár felé, otthon vagyok valamennyiükben. Bácska pedig? Bácskából származott az asszony, akit legjobban szerettem, aki családjunkba oltotta Bácska lelkét, sűrű, szép életét. Ha Szabadkán vagy Csantavéren járok, önkéntelenül az ő nyomait keresem, és egyre mélyebbre szívom a táj lelkét, életét.” (164.) Egy év-tizeddel felesége halála után Féja Géza újra felkereste a csantavéri rokonságot, a *Híd* 1941. május 27-i számában megjelent riportja a most megjelent kötet címadója.

Féja Endre apja írásaiból megtervezte a kisebbségi sors hármaskönyvét. Az *Atyámfiai* része ennek. (*Szülőföldem, Felvidék, Szépirás–Felsőmagyarország* Kiadó, Szolnok, Miskolc, 2007; *Erdély emlékezete*, Éghajlat Kiadó, 2011; *Atyámfiai*, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2018.) A kötetek szerkezete nagyjából azonos, nyitó fejezetük a régió gazdasági, társadalmi életéhez és a magyar kisebbség sorsához kapcsolódik, a következő egység a visszacsatolás után írt cikkeket tartalmazza. (Féja – más lapok újságíróival együtt – a *Magyarország* című napilap tudósítójaként bejárta a visszakerült országrészeket.) A kötetek zárófejezetében a régió íróiról, könyvekről, köztük barátairól számot adó cikkek, kritikák olvashatók. A Felvidékről szóló kötet némileg eltér ettől a szerkezeti sémától: a szülőföld megidézése, a gyerekkor harmóniája és tragédiája (apja öngyilkossága, majd az országrész elcsatolása) önálló egységet kívánt, bennük a szülőföldet idéző versekkel.

E koncepciónak megfelelően az *Atyámfiai* első ciklusa (*Délvidéken*) Féja Géza bácskai magyarok sorsával foglalkozó 1935 és 1943 közötti írásait közli, a legtöbbjük 1941-ben, a visszacsatolást követően keletkezett (*Bácskai útinapló* 1-6.). A második ciklusban (*Alkotók és műhelyek*) Féja *Nagy vállalkozások kora* című irodalomtörténetéből tallózott kisportrék, valamint önállóan megjelent cikkek, tanulmányok mutatják be Vitkovics Mihály, Papp Dániel, Gozdsu Elek, Kálmány Lajos, Kosztolányi Dezső munkásságát. Szép írást olvashatunk Miloš Crnjanski szerb író

legjelentősebb regényéről, az *Örökös vándorlásról* (pontosabban annak első részéről), Lévy Andre *Dél kapujában* című szociográfiájáról és Gion Nándorról.

Az *Atyámfi*ai érdekessége, hogy kettős tükörben láttatja Papp Dániel portréját. Féja Géza irodalomtörténete 3. kötetéből kiemelt esszéje és a *Kalangyában* megjelent, részben az előbbi írás felhasználásával készült tanulmánya mellett a Függelékben Féja Endre 1953-ban írt, valószínűleg szakdolgozata is olvasható. Alapos, sokrétű, szép mikroelemzéseket bemutató, stílusos írás. A fiú felnőtt az apához, talán tudományos igényessége meg is haladta. A kötetet szerkesztő Mák Ferenc okos gesztusa, hogy teret adott Féja Endre tanulmányának. Számos jelét vehettük, nemcsak az elő- és utószavak tömör, ökonomikusan megformált szövegeiből, hanem Féja Endre *Tiszatájban*, *Vigiliában*, az *Óbudai Anzix* című lapban és más fórumokon megjelent tanulmányaiból, néhány publikált fiatalkori verséből, hogy a toll embere. Édesapja és a történelem Féja névre eső árnyéka sajnos gátolta teljes írói kibontakozását.

A két kötet ismétlődő szólama – a szociális ügyek, földkérdés, iparosodás, városfejlődés stb. mellett – a közös sorsézés a hazai nemzetiségekkel és a szomszéd népekkel. 1941-ben írta Féja Géza: „Budapest arca lassanként megváltozik. [...] Nem vagyunk többé egynyelvű, egyfajtajú országcsont, hanem népeket és fajtákat egyesítő kelet-európai ország, nagy esélyekkel, melyeket teljes erőnkől meg kell játszanunk, és komoly veszedelmekkel, melyeket hasonló erőfeszítésekkel ki kell kerülnünk.” (137.); „Ezeréves országról lemondani nem lehet. A lemondásnak minden esetben elkerülhetetlen belső velejárói is vannak: véle együtt töpped össze a nemzet jövője és emberi szerepe. A magyarság elsőrangú feladata, hogy a magyar fajtát erősítse, szerepét pedig az élet minden vonalán intézményesen megalapozza.” (137.); „Az emberiség, a más fajták tisztelete, a más fajtákkal való békés emberi megértésre és együttélésre való készség népünk természetes és eredeti vonása. A magyarság emberi természete inkább föderatív hajlamú, mintsem imperatív.” (138.); „Kelet-Európa jövőjét szövetkezésre és emberi együttműködésre kell építenünk.” (138.); „Intézményeinknek tekintettel kell lenniök az ország minden népére, éppen ezért minél előbb meg kellene szervezniük Budapesten a Kelet-Közép-Európai Intézetet.” (138.)

Mindkét kötet élményanyaga, ahogy Féja Endre az *Atyámfi*ai előszavában írta, „emlékek a múltból, elmerült életünk darabjai.” (8.) A kor kategorikus imperatívuszaként megfogalmazott tanulsága azonban – szolidaritásról, a szegénység elleni küzdelemről, a nyugati integrációról és a keleti gyökerek ápolásáról, a közép-kelet-európai összetartozásról, a szomszéd népek tejttestvériségéről – nagyon is élő, ma is érvényes gondolat. (*Noran Libro; Vajdasági Magyar Művelődési Intézet*)

ZIMONYI ZOLTÁN